

ULICA MRTVIH JEVREJA

Lagano prolazimo ovim gradom. Vodi nas Isak Samokovlija, njegov hroničar i saputnik, pripovedač njegovih tužnih i iz prašine izraslih sudbina. Ovo su putevi njegovog detinjstva, ovo su zidovi sa hiljadu otvorenih očiju. Ali su oči oslepele, umukli poklici, tajne i šapat doba detinjstva, smeh i rane mladića, pogrdne reči i divlji jauk zrelih godina.

Cigareta visi na usnama, crveno uokvirene oči dobroćudno i sa rezervom gledaju iz bledožutog, nešto zatvorenog lica. Očinska blagost i uzdržani ponos titraju u glasu. Blagost i skromni ponos onoga koji je uistini mnogo iskusio.

Dok naporno dišući pokreće svoj teški lik, on izgleda kao da nosi neku ranu, ne onu koja prouzrokuje oštar bol, već onu gorku i neizlečivu, ranu sećanja, kao da mu je, kao u bajci, stakleno srce napuklo.

Ovog kasnog popodneva silazimo sa brežuljka, pored muslimanskih kuća, na kojima izbočeni delovi i čardaci još nekako životare i lagano propadaju.

Jedna hlebarnica. Limene posude sa pripremljenim testom čekaju da budu ubačene u peć. Beli hlebovi i sivi kolači i paštete, pite i burek. U pozadini, široko ždrelo hlebarske peći. Duboko unutra hlebar ubacuje žustrim pokretima, dugom drvenom lopatom, tepsije i okrugle i duguljaste hlebove. Deca i žene stoje i čekaju. Niska je tavanica ove stare muslimanske hlebarnice, otvorene prema ulici, pored male mošeje na pijaci. Pešačka staza koja vodi na breg služi i konjima i magarcima i oni, sa lupom i oprezno spuštajući kopita na drvenu kaldrmu, penju se i silaze.

Pečeni hlebovi, spremni za odnošenje, radi hlađenja prevrnuti, leže na brašnom posutoj tezgi i ispunjavaju ulicu svojim oporo snažnim mirisom. U susednoj kući smeštaju se ovčije kože. Sa pijace dopire lupkanje drvenih nanula devojaka i žena koje dolaze po ispečeni hleb.

Minare možeje ukrašeno je malim električnim svjetiljkama koje s večeri svečano sijaju, kao u mojoj uspomeni nekada reklamne svetlosti „Šedrvana“. Ali, mesto nešto razvratnog noćnog lokala i tamo gde se nekada oholo isticao naslov „Šedrvan“, čitamo trezvena slova obaveštenja: „Kuglački klub Romanija“.

— Šedrvan, — kaže Samokovlija. — Jeste li poznavali taj lokal?

Poznavao sam ga. Haremske reminiscencije, izvedene sa atrakcijama istočnjačko-arabljskih iluzija, sa palmama u saksijama, baklavom i igrama trbuhom. Nešto ozloglašeno mesto, san čežnje poluodraslih, sitnih ljudi, oficira koji su izigravali veliki svet i stranaca koji su i u noći hteli da uživaju znamenitosti grada.

— Ne verujem da bi Zavod za čuvanje spomenika uzeo „Šedrvan“ pod svoje okrilje. Ali kuglački klub... Onda ipak bolje igre na vodi u starom mavarskom stilu, sa bajaderama i hurijama iz robnih kuća snova.

*

— Tu su stanovali moji prijatelji iz mladosti. Tu smo se igrali na ulici. Žene su sedele pred vratnicama. Zabavljalo se, pevalo. Sada je sve kao mrtvo, — tako govori Samokovlija, a lice mu izgleda narušeno i bolesno.

— Katkad mi je ovde kao da ću od tuge izgubiti svest, kao da će mi se zavrtiti u glavi od praznine. Sve je prošlo, sve iščezlo što je ovde bilo stvarnost.

Ljudi ne mogu iz reči izbijati varnice. Ne mogu ih slagati u sliku divljine, bezumlja, ubijanja, usamljenosti i smrti. Zardale i izandale su reči a slike su mutne kao oči starosti.

— Pišem jedan ciklus o sudbini sarajevskih Jevreja, — kaže Samokovlija. — O patnjama koje su pretrpeli i kako su propali.

Sad više ne idemo ulicama sa kućama pokrivenim šindrom i sa izbočenim prozorima sa rešetkama, sa slikovitim čardacima, malim, naherenim ćepencima i radionicama. Osedele su visoke kuće, nekada smatrane otmenim, domovi imućnih ljudi, koji su se iza evropskih fasada izdvajali od Orijenta i priprostih ljudi.

— To je kuća moga dede, — kaže naš prijatelj. — Moj praded imao je karavane koji su išli u Carigrad i donosili i odnosili robu. Imao je više kuća i bio je ugledan čovek. Kada sam pošao u školu, tu sam stanovao. Toga se dobro sećam, iako je otada mnogo vremena prošlo. Sećam se čak i prababe. Bila je otmena žena. Sam paša dolazio joj je u posete. Svakog jutra ulazio sam kod nje, da joj sa strahopoštovanjem poljubim ruku. Tada su ove kuće uredno održavane. Sada zjape rupe na krovovima. Niko ih ne opravlja.

Samokovlija čuti, kao da mora da povрати dah. Onda kaže po-tišteno:

— Oni koji su tu živeli pobijeni su. Skoro svi propali su u užasnim godinama: odvedeni, bačeni u logor, streljani, živi spaljeni u krematorijumu. A ona šaćica što je preostala...

Pred jednom kućom na uglu zastajemo. Sura višespratna kuća za izdavanje. Osiromašila, kao što ju je ostavio ovaj rat. Samokovlija diže kratku, snažnu ruku, pokazujući na kuću:

— Tu, — kaže on, — gore, na prvom spratu, živi majka vašeg prijatelja. Tu je on rođen. Otac je bio jedan od onih u tužnom vozu, koji je odvučen u Zagreb i posle petnaest dana ponovo vraćen, a za sve to vreme nijedan nije smeo da izide iz vagona. Bili su zapali u prljavštinu, u bedu, izgladneli. Ljude su odmah likvidirali. U logoru nije bilo mesta za toliko.

Književnikov glas, dubok, taman, jednolik, umnožava se i stapa ujedno sa oštrim, tankim glasom prijateljeve majke.

— I ja sam bila tu. — kaže glas. — Jedan rođak znao je za taj voz na praznom koloseku koji je tu stajao, nije nikuda kretao i svršavao sa umiranjem... „Hoću da spasem tvoju majku“, rekao je sinu, „tvoju i moju. Poznajem tamo neke stražare“, i udario je rukom po torbi u kojoj je bilo kave, hleba i sira. I zaista pošao je do vagona i prošaptao kroz mali prozor: „Uzmi ranac i spremi se. Daću vam znak. Reci i mojoj majci, ali tiho.“ Ali je ona skoro povikala, kada je čula. „Mir!“ upozoravala sam je. Onda se vratio i dao znak. Tako, prstom. Izišla sam tiho, tiho iz vagona. Njegova majka za mnom. A i ostale za nama. Trideset se tako spaslo...

Još uvek idemo ulicama. Već se smrkava.

Teško je bilo otvoriti vratnice. Vratnice unutarnije opreznosti, uzdržanog bola. A sada reći teku kao suze. Nemoguće je zadržati ih.

Na vratima stoji mala tablica: Dr med. Isak Samokovlija. Znao sam to, pa ipak sam bio zaboravio. Video sam samo još čoveka, on je prekrivao lekara. A sada se to moglo lako poznati, po staromodnom ormaru sa fiokama, po mirisu medikamenata, koji nisu lek za jad srca, nisu medicina sa izgubljene.

— U ovoj sobi, — kaže on, a soba je staromodno udobna, — skupljali su se moji prijatelji: advokat, lekar, bankarski činovnik, prijatelji i braća. U ovoj smo sobi razgovarali. Ne uvek o važnim stvarima. Tužne, propale stvari... Jednog po jednog su odvodili. Lekar je bio poslednji. Dotada je svakodnevno dolazio. Već ujutru, i popodne, do pet časova. Onda je morao ići. Policiski čas za Jevreje. U noći se niko više nije smeo videti na ulici. „Šta mislite, pitao je, jesam li već na redu?“ Ili on to nije rekao? Ili su to rekle njegove ruke, koje sam poslednji put stegao. Nije više došao.

Nije bol koji je postao reč bio bolan, već ono ništa. Tuga koja se gasi, neprijateljstvo koje se gasi. Smrt ovog glasa.

Jedan njegov brat, otišao je sa ženom u Užice. Ona je bila pravoslavna. Odatle su pobešli u Crnu Goru. Kada su Italijani kapitulirali, Nemci su ih otkrili i likvidirali.

Drugi brat je bio oženjen Dalmatinkom. Ona je bila katolikinja, i sveštenik, prijatelj porodice, krio je njega i njegovog sina. To je bilo u Splitu, a i tu su došli Nemci. Nijedan sveštenik nije mogao više pomoći.

Jedan brat je bio u koncentracionom logoru. Pre no što su partizani stigli, zatvorenici su zatvoreni u jednu miniranu kuću. Pošto su znali da im nema spasa, odlučili su da se probiju. Golim rukama nasuprot mitraljeskoj paljbi. Od osam stotina, probilo se osamdeset. On ne.

Jedan prijatelj otrovao se u logoru. Bili su strašno mučeni, a on nije mogao više da podnosi. Jedne noći začudili su se drugovi. Strašno je hrkao. A on nije nikada hrkao. To je bio ropac. Ujutru su ga našli mrtvog.

Bratovljeva žena sa malom ćerčicom stanovala je u ovoj kući. Jednoga dana je htela da odnese paket mužu u zatvor. Nije se više vratila. Samokovlija je bio teško bolestan. Dete je jadikovalo: Gde je moja mati? Uskoro će se vratiti, tešio ju je.

Došla je: s večeri, u pratnji ustaša, uzela stvari i povela dete. „Ostavi malu ovde”, rekao je Samokovlija, iako ni sam nije znao šta će s njim biti. Ali ona nije htela. Streljani su: brat, njegova žena, ćerčica. Svi koji su sedeli u ovoj sobi.

Samokovlija ćuti. U meni odzvanja bezglasni odjek njegovih reči. Bol je dugo trajao. Sada je izgoreo. Reči su postale pepeo.

Onda opet počinje da govori. Gorkim prahom mu je posut glas, a disanje mu je teško.

— U ovoj sam sobi. Dakle, živim. Jesam li hteo da živim? Još sam ležao od zapaljenja vena i sa natečenim nogama. Jevreji su mahom već bili odvedeni, a mene pozvaše u domobrane. Kao vojnog lekara. Oficir koji me je primio, zaprepastio se. Lice mu je pobledelo a oči postale ljudske. „Jevrejin”, rekao je, „ne pominjite to. Pušajte odmah u neko drugo mesto”. Bilo je to u decembru 1941. Bio sam bolestan, bio sam umoran. Setio sam se jednog prijatelja u tom mestu. Dvostruko je zaključao vrata, kada sam ušao. „Odlazite, pobogu, odlazite iz ovog prokletog mesta. Juče su svi Jevreji, ljudi, žene i deca, izvedeni na obalu Save i pobijeni sekirama”... Onda sam sedeo u vozu, u jednom odeljku druge klase, sa slikom nesrećnika u očima. Na jednoj stanici uđe jedan ustaša i stade prema meni. Upravo sam hteo da nešto pojedem. Pile mi je dala žena za put, reš pečeno, — tako je rekao sećajući se ledene večeri užasa u onom decembru. — Nešto izvanredno!

Njegovo očinski blago zakopčano lice najednom je dobilo izraz sladokusca.

— Kako su uspomene oštre i jasne, — rekao je. — U kupeu je bilo toplo. Navukao sam kaput na lice i zaspao. Umor je bio jači od straha... Aprila 1945... „Morate raditi najbrži i najživije”, rekli su mi. „Vi ste naš neprijatelj. Ako samo ijednu grešku učinite, teško vama. Umreti je lako, ali je teško ono što vas pre toga očekuje”... Povelili su me, kada su bežali pred partizanima. Išao sam do Doboja. Dalje nisam hteo. Morao sam pobeći. Slučaj mi je pomogao. Kada su zrna zviždala, granate eksplodirale, straža je potražila zaklon. Taj trenutak iskoristio sam. Pobegao sam u jednu sporednu ulicu, kod jednog lekara, poznanika iz Doboja. Tu sam se krio četiri dana. Onda su došli partizani. —

Dugo ćuti, ukočeno gleda pred sobom. A kad je opet progovorio, glas mu je blag i nešto vedriji. Govori o svom detinjstvu u malom bosanskom provinciskom gradu, u kome se sa srpskom i muslimanskom decom igrao po šumama.

— Jevreji, inače, znaju samo za grad, — kaže, — u šumi su, tako su mislili, hajduci, razbojnici i zveri. Zverima šuma, ljudima grad. Nisu rado napuštali svoje kuće i ulice, ili, ako su to i činili, bilo je to samo da otidu u druge kuće i druge ulice.

I tiho, kao da uspomene izvire iz vedrine detinjstva, priča kako je život bio šarolik, kako su se praznici proslavljali, kako se spremao uskršnji kolač, bez kvasca i od belog brašna, kao srpski kolač o prazniku slave. Kako je čitava kuća bivala doterana, očišćena. I kako se otac strogo pridržavao običaja a majka nosila nisku dukata preko čela i muslimansku feredžu.

I u tamnoj noći, u tami koja je blago ležala nad gradom i nad rečima, čulo se tužno disanje srca. I u tišini se učinilo kao da su se zatvorila jedna tamna vrata.

Ali to je bilo samo zato što je Samokovlija učutao.